

AZƏRBAYCANDA KERAMİKA İSTEHSALI TARİXİNİN VƏ TEKNOLOGİYASININ BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİNƏ DAİR

Azərbaycan ərazisində saxsı qablardan istifadə hələ neolit dövründən başlanıb. Zaman keçdikcə, məhsuldar qüvvələr inkişaf etdikcə, cəmiyyət daxilində əmək bölgüsü dərinləşdikcə dulusçuluq sənəti də getdikcə daha artıq təkmilləşməklə onun yeni-yeni sahələri meydana gəlib (6). İlk vaxtlar, ayrı-ayrı mağara və ya aullarda məskunlaşan əhalinin sırf təsərrüfat ehtiyacları üçün kor-kobud qablar istehsalı ilə məhdudlaşan bu sənət sonralar texnoloji cəhətdən təkmilləşməsi və miqyasının daha da genişlənməsi nəticəsində cəmiyyət həyatında aparıcı istehsal sahələrindən birinə çevrilib.

Dulusçuluq sənətinin inkişaf tarixində çox aydın şəkildə izlənən bir neçə mərhələ olub. Bunlardan dulus dəzgahının və ikiyaruslu dulus kürələrinin meydana gəlməsini, saxsı məmulatının səthinin anqoblaşmasını və şirlənməsini, nəhayət, inşaat keramikası istehsalının kəşfini xüsusi olaraq qeyd etmək gərəkdir. Hansı ki, bu problemlər uzun illər ərzində ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən bu və ya digər dərəcədə araşdırılmışdır. Azərbaycanın ilk orta əsr keramikasının tədqiqi baxımından Q.İ.İonenin (26; 27), V.N.Leviatovun (29), R.M.Vahidovun (16, 32-36, 83-84), S.M.Qaziyevin (12), R.B.Göyüşovun (9; 10; 11), Q.M.Əhmədovun (7), A.Ş.Orucovun (14), N.İ.Rzayevin (33) və bəzi digər müəlliflərin tədqiqatları olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Saxsı məmulatı istehsalı ölkənin iqtisadiyyatı, onun təsərrüfat həyatı, əhalinin məişət və ideologiyası ilə bilavasitə bağlı olan ən qədim sənət sahələrindəndir. Odur ki, müxtəlif nəsillərin zəngin dulusçuluq ənənələrinin, onların bəşər mədəniyyəti xəzinəsinə bəxş etmiş olduğu solmaz sənət nümunələrinin tədqiqi tarixi keçmişimizin hərtərəfli öyrənilməsi baxımdan həqiqətən böyük aktuallıq kəsb edir.

Saxsı məmulatı istehsalı üçün hər şeydən öncə münasib gil ehtiyatları gərəkdir. Azərbaycanın demək olar ki, bütün regionlarında bu cür yataqlar mövcuddur. Tədərük olunan gil, adətən əvvəlcə ələnir, daha sonra isə xüsusi quyularda tərkibinə su və saman qatışdırılmaqla həll edilərək, qıçqırdılaraq münasib kütlə halına gətirilir. Tədqiqatçıların bir qismi aparılan fiziki-kimyəvi analizlərin nəticələrinə istinad edərək dulusçu ustalar tərəfindən keramika məlumatı istehsalı üçün hazırlanan xüsusi palçıqın tərkibinə müxtəlif növ qatışıqlar, o cümlədən karbonat, qum və şamot qatıldığını bildirlər (35). Fikrimizcə, bu halda məsələ bir qədər şişirdilir. Bununla da elə təsəvvür yaratmağa çalışırlar ki, guya qədim ustalar az qala lap peşəkər kimyagər olublar. Bu məsələyə aydınlıq gətirmək məqsədilə müəllifin təşəbbüsü ilə xüsusi laborator analizləri aparılmışdır. Analizə təqdim olunmuş nümunələr Ağstafa, Şəmkir, Gəlilabad, İsmayilli, Ağsu, Yevlax və Ağdam rayonları ərazisindəki son paleolit, ilk tunc, orta tunc, son tunc, dəmir dövrü, habelə antik və ilk orta əsr abidələrindən götürülmüşdür. Göründüyü kimi, təqdim edilən nümunələr həm coğrafi, həm də xronoloji baxımdan müxtəlifdir. AMEA Geologiya İnstitutunun əməkdaşları tərəfindən aparılan analizlərin nəticələri isə inanılmaz dərəcədə oxşardır. Təsəvvür edin, təqdim olunan nümunələrdən hər birinin tərkibində 23 element olduğu müəyyən edilib. Həm də bütün nümunələr kimyəvi tərkib etibarilə eyni elementlərdən ibarətdir. Ayrı-ayrı nümunələrin tərkibindəki kimyəvi elementlərin nisbəti də demək olar ki, eynidir. Bu

oxşarlıq sözsüz ki, hər şeydən öncə xammalın kimyəvi tərkibinin eyniliyi ilə izah olunmalıdır. Yəni, analizi aparılan keramika nümunələrinin tərkibində müxtəlif qatışıqların olması heç də o demək deyildir ki, dulusçu-ustalar bunu xüsusi texnoloji əməliyyat olaraq həyata keçiriblər. Əslində isə, dulusçu-ustalar o yataqların gilindən istifadə ediblər ki, ondan hazırlanan məmulat yaxşı sığala gəlsin, yüksək temperatur rejiminə dözümlü olsun və s. Bu isə əlbəttə, uzun illərin təcrübəsi əsasında mümkün olubdur. Yalnız bu yolla qədim ustalar müəyyən ediblər ki, hansı yatağın gili məişətdə işlədilən nəfis süfrə qabları üçün, hansı yatağın gili isə təsərrüfat məqsədləri üçün nəzərdə tutulan və nisbətən davamlı məmulat istehsalı baxımından daha münasibdir. Əslində, elə indinin özündə də kустar dulusçuluqla məşğul olan ustalar hazırladıqları bu və ya digər məmulat növü üçün münasib bildikləri gil yataqlarından istifadə etməyə üstünlük verirlər.

Ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə dulus məmulatı müxtəlif üsullarla istehsal olunub. Məsələn, eneolit dövrü abidələrindən məlum olan və elmi ədəbiyyata «toxuma keramika» adı ilə daxil olan qədim keramika nümunələrinin parçadan tikilmiş xüsusi torbalardan istifadə edilməklə hazırlandığı güman edilir. Əlbəttə, bu məqsədlə xüsusi olaraq daşdan, ağacdan və gildən hazırlanmış qəliblərdən istifadə olunduğunu da düşünmək olar. Lakin keramika məmulatı istehsalı tarixində ən ciddi dönüş mərhələsi dulus dəzgahının kəşfi ilə başlanıb.

Dulus dəzgahının meydana gəlməsi yeri və tarixi ilə bağlı tarixi-arxeoloji ədəbiyyatda hələ ki, fikir müxtəlifliyi hökm sürməkdədir. Tədqiqatçıların bir qismi onun Mesopotamiyada, başqa bir qismi isə İranda meydana gəldiyini güman edir (35, 92). Mübahisə doğurmayan təkcə odur ki, eradan əvvəl IV minilliyin II yarısında Mesopotamiya və İran ərazisində, bundan da təqribən min il sonra Avropada dulus dəzgahından istifadə olunub (21, 198-199; 22, 63; 35, 92). Eradan əvvəl III minilliyin birinci yarısından etibarən Misirdə, Hindistanda, III minilliyin sonundan başlayaraq Fələstində və Aralıq dənizi sahili ərazilərdə, eradan əvvəl 1200-cü ildə Yunanıstanın materik hissəsində, 759-cu ildə İtaliyada, 200-cü ildə Krit adasında və nəhayət, eradan əvvəl 50-ci illərdən başlayaraq İngiltərədə istifadə olunduğu bəllidir. Tədqiqatçıların fikrincə, Orta Asiya ərazisində e.ə. II minillikdə dulus çarxından geniş surətdə istifadə olunub. A.A. Bobrinskiyin yazdığına görə, Şərqi Avropa ölkələrində e.ə. 700-cü ildən, Qara dənizinin şimal sahillərində e.ə. 100-cü ildən, Ukrayna ərazisində isə e.ə. 200-cü ildən başlayaraq saxsı məmulatını dulus dəzgahları vasitəsilə istehsal etməyə başlayıblar (20, 16).

Nəzərə alsaq ki, İran və Azərbaycan əraziləri qonşudur və ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə onlar eyni dövlətin tərkibində olublar. Bu mənada qədim Azərbaycan da dulus dəzgahının meydana gəldiyi ərazilər sırasına daxil edilməlidir. Görkəmli arxeoloq İ.H. Nərimanovun rəhbərliyi ilə keçən əsrin 80-ci illərində eneolit dövrü abidəsi olan Leylatəpədə aparılan tədqiqatlar zamanı əldə olunan keramika nümunələri də bu cür düşünməyə əsas verir (31, 47-48). Xronoloji cəhətdən e.ə. IV minilliyin ortalarına aid edilən həmin nümunələr tədqiqatçıların yekdil rəylərinə görə dulus çarxından istifadə olunmaqla istehsal edilib (15, 262). 2004-cü ildə Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin Akstafa rayonunun Böyük Kəsik kəndi ərazisindən keçən hissəsi öyrənilərkən yer səthindən 80 sm dərinlikdə, təqribən 60-70 m radius daxilində mütəxəssislər tərəfindən Uruk mədəniyyəti dövrünə aid edilən çoxsaylı keramika nümunələri aşkar edilmişdir. Əsasən iri təsərrüfat küplərindən, küpə və piyalə tipli qablardan ibarət olan həmin

tapıntıların xeyli qismi dulus dəzğahında istehsal olunub (25, 82). Uruk materialları ilə müqayisədə Böyük Kəsikdən tapılan nümunələrdə qulp və qulp əvəzi qulaqcıqların olmaması onları fərqləndirən mühüm əlamətlərdəndir (22, 259; 25). Bu isə məntiqi baxımdan Böyük Kəsik materiallarının Uruk materiallarına nisbətən daha erkən dövrə aid olduğunu düşünməyə əsas verir. Analoji tapıntılara Gürcüstan və Ermənistan ərazisində də təsadüf olunub (31, 48). Bütün bunlar isə fikrimizcə mədəniyyətlərin interpretasiyası ilə bağlı elmi baxışlara yenidən nəzər salmağı zəruri edir (1, 18-22). Başqa sözlə, Şərqi Azərbaycana mədəni təsiri barədə yazarkən Azərbaycanın Şərqi mədəni təsiri barədə niyə düşünməyək?!

Arxeoloji ədəbiyyatda hökmran olan yanaşmaya görə e.ə.IV minilliyin I yarısında Mesopotamiyada yaşayan Ubeyd tayfaları dünyanın müxtəlif ərazilərinə, o cümlədən Yaxın və Orta Şərqi ölkələrinə miqrasiya ediblər. Azərbaycan arxeoloqlarının fikrincə Leylatəpə, Böyük Kəsik və digər abidələrdə aşkar edilən Ubeyd-Uruk mədəniyyəti nümunələri məhz bu zəmində meydana gəlib (19, 52). Bu, doğrudanmı belə olub?! Tapıntıların miqyası, yayılma coğrafiyası və nəhayət, xronoloji çərçivəsi Mesopotamiya ərazisinin deyil, məhz Azərbaycanın daha erkən sivilizasiya beşisi olduğundan xəbər vermirmi?! Bu barədə düşünərkən belə bir cəhət xüsusi olaraq nəzərə alınmalıdır ki, Azərbaycan ərazisi İran da daxil olmaqla ətraf ərazilərin hamısından çox-çox əvvəl məskunlaşıb. Deməli, bu ərazidə dulus dəzğahının Mesopotamiya ilə müqayisədə nisbətən daha erkən meydana gəlməsi ehtimalı daha ağılabandır. Bizcə, bu mənada Azərbaycanı da dulus dəzğahının ilkin olaraq meydana gəldiyi ölkələr sırasına daxil etmək olar.

İlk orta əsrlər dövründə dulus dəzğahından istifadə ilə bağlı elmi ictimaiyyət arasında çox ciddi fikir ayrılığı və qeyri-müəyyənlik hökm sürməkdədir. Yəni, tədqiqatçıların bir çoxu belə hesab edir ki, bu dövrdə dulus dəzğahı ümumiyyətlə istehsalatdan çıxıb. Lakin bəzi araşdırıcıların fikrincə dulus dəzğahı heç də bütünlüklə istehsalatdan çıxmayıb. Sadəcə olaraq, dulus məmulatının xüsusi çəkisi və yayılma ərazisi kəskin sürətdə azalıb. Bu fikirlər arxeoloji materiallarla da təsdiqlənir. Yəni, ilk orta əsr abidələrindən bəlli olan zəngin və rəngarəng çeşidli saxsı məmulatının əksəriyyəti həqiqətən də dulus dəzğahından istifadə olunmadan istehsal edilib. Bunla belə, tək-tək hallarda dulus dəzğahında hazırlanmış nümunələrə də təsadüf olunur. Məsələn, Xınıslının və Qusar rayonunun daş qutu qəbirlərində, Enix və Çetkün abidələrindəki qəbirlərdə (həm torpaq, həm də daş qutu qəbirlərdə), habelə Quba rayonundakı Xüçbala və Salmantəpə yaşayış yerlərində aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı bilavasitə dulus dəzğahında hazırlanmış xeyli keramika nümunələrinə təsadüf edilmişdir. A.Ş.Orucovun qənaətinə görə həmin nümunələrin bir qismi, xüsusən də Xınıslıdan tapılan ağzı novlu kiçik həcmli bardaq məhz ayaqla işlədilən dulus dəzğahında istehsal olunmuşdur (14, 13).

Tədqiqatçıların əksəriyyəti əsrlər boyu saxsı məmulatı istehsalında kütləvi şəkildə istifadə olunan dulus dəzğahının ilk orta əsrlərdə birdən-birə tam olmasa da, qismən unudularaq istehsalatdan çıxmasını dulusçuluq sənətindəki tənəzzül kimi səciyyələndirirlər. R.M.Vahidov (16, 34) və Q.İ.İone (26, 7; 27) keramika istehsalındakı bu tənəzzülü Albaniya ərazilərinin Sasanilərlə Bizans imperiyası arasında gedən uzunmüddətli müharibələrdə fəal hərbi əməliyyat meydanına çevrilməsi ilə, R.B.Göyüşov köçərilərin xaricdən olan basqın və hücumlarının artması ilə (10), Q.M.Əhmədov cəmiyyət daxilində baş verən ictimai-iqtisadi proseslərə, A.Ş.Orucov isə daha

çox ölkədə yaranmış iqtisadi şəraitlə əlaqələndirir (14, 12). Bəhs olunan dövrün keramika məmulatının əsas tədqiqatçılardan olan A.Ş.Orucov belə hesab edir ki, «sənətkarlığın yenidən təşkili nəticəsində dulusçuluğa nisbətən zərgərlik, şüşə məmulatı istehsalı, ağac üzərində oyma və s. bu kimi sənət sahələri tez yoluna düşür. Bunun da səbəbi gil qab istehsalının digər sənət sahələrindən çətin olmasıdır» (14, 13). Göründüyü kimi, A.Ş.Orucovun bu fikrinin özü xeyli dərəcədə ziddiyyətlidir. Birincisi, onun işlətdiyi «sənətkarlığın yenidən təşkili» ifadəsi qeyri-elmi səslənir. Yəni, bu və ya digər sənət sahəsi tənəzzül də edə bilər, dirçəliş və ya yüksəliş dövrü də yaşaya bilər. Lakin bütün bunları qlobal mənada sənətin «yenidən təşkili kimi» anlamaq düzgün olmazdı. İkincisi, bəhs edilən dövrdə bəzi sənət sahələri, o cümlədən şüşə məmulatı istehsalının yenidən təşkili barədə ümumiyyətlə danışmaq olmaz. Çünki, şüşə məmulatı istehsalı bir sənət növü olaraq Albaniya ərazisində elə məhz ilk orta əsrlərin başlanğıcından etibarən geniş təşəkkül tapıb (13). Və nəhayət, A.S.Orucovun dulusçuluğun bir sənət sahəsi olaraq guya şüşə məmulatı istehsalından, yaxud da ağacışləmə sənətindən daha çətin olması barədəki fikiri ilə də razılaşmaq qeyri-mümkündür. Bütövlükdə, keramika istehsalının tənəzzülü səbəblərinə dair yuxarıda söylənilən mülahizələrin hamısı ilə bu və ya digər dərəcədə razılaşmaq olar. Bununla belə, onu da unutmamaq olar ki, bu, təkcə Azərbaycana xas olan lokal bir hal deyil. Yəni, Avropanın və Asiyanın bir çox ölkələri və xalqları da bu tarixi yaşamışdır. Məsələn, keramika məmulatı istehsalındakı tənəzzül Cənubi Qazaxıstan, Orta Asiya, Moldova, Krım və Dağıstanın ilk orta əsr abidələrinin materiallarında da müşahidə olunmaqdadır (14, 291; 28; 38; 40). Bu isə onu deməyə əsas verir ki, saxsı məmulatı istehsalının keyfiyyət göstəricilərinin pisləşməsi, başqa sözlə, geniş ərazilərdə dulus dəzgahından istifadənin unudulması hansısa çox ciddi və həm də qlobal faktorlarla əlaqədar olub. İlk orta əsrlərdə belə bir qlobal miqyası əhatə edə bilən ciddi faktor isə az qala bütün Avropanı və Asiyayı lərzəyə salan xalqlardan böyük köçü olub. Bir nov sunamiyə bəzəyən bu nəhəng ictimai dalğa təbiidir ki, əhatə etdiyi ərazilərdə çox şeyi dəyişib. Əhalinin bu səbəbdən baş verən miqrasiyası çox ciddi demoqrafik dəyişikliklərlə nəticələnib. Hərbi toqquşmalar, yürüş, basqın və talanlar ucbatından bir çox yaşayış məntəqələri, xüsusən də düzən ərazilərdəki şəhər və kəndlər boşalıb (4, 25-33). Beləliklə, sözün əsl mənasında, «yersiz gəldi, yerli qaç» zamanı başlayıb. Təbiidir ki, belə bir şəraitdə aboregen əhaliyə məxsus ənənəvi istehsal vərdislərinin və məşğuliyyət sahələrinin bütünlüklə unudulması, yaxud da əsaslı keyfiyyət dəyişikliklərinə məruz qalması mümkün idi. Və əgər onu da nəzərə alsaq ki, köçərilər öz mədəniyyəti və təsərrüfatçılıq səviyyəsi baxımından yerli əhalidən çox-çox geridə qalırdı, deməli, bu halda repressiv təsirin mövcudluğu danılmazdır. Buradan da ehtimal etmək olar ki, Albaniya ərazilərində məskunlaşan köçərilər bəşəriyyətin hələ e.ə. IV minillikdə kəşf etmiş olduğu dulus çarxına ilk orta əsrlərdə belə bələd olmayıblar. Nəhayət, deyilənləri ümumiləşdirərək belə bir qənaətə gələ bilərik ki, ilk orta əsrlərdə Albaniya əhalisi içərisində köçərilərin xüsusi çəkisi sürətlə artdığından, yerli əhali isə bir növ deportasiyaya məruz qaldığından ölkə iqtisadiyyatında müəyyən tənəzzül elementləri qabarıq şəkildə özünə yer alıb. Lakin bu o demək deyildir ki, dulus çarxı bütünlüklə istehsalatdan çıxıb. Bizə belə gəlir ki, sadəcə olaraq dulus çarxı və ondan istifadə barədə təsəvvürü olmayan əhali sayca artıb, yerli əhali isə ənənəvi yaşayış məntəqələrindən didərgin salınıb. Ayrı-ayrı abidələrdən

məlum olan dulus çarxı vasitəsilə istehsal edilən məmulat da çox güman ki, məhz keçmiş ənənəni yaşatmaqda davam edən yerli əhaliyə məxsusdur.

Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı ilk orta əsrlərə aid çoxsaylı kürə və kürə qalıqları aşkar edilmişdir. Mingəçevir, Beyləqan, Şamaxı, Qəbələ və Torpaqçaladan məlum olan dulus kürələri elmi cəhətdən xüsusilə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bunlardan əlavə ayrı-ayrı ərazilərdə təbii dağıntılar və təsərrüfat işləri zamanı da xeyli kürə qalıqları üzə çıxıb. Hansı ki, bütün bunlar bütövlükdə ilk orta əsrlərə aid dulus kürələrinin forma və quruluşu barədə kifayət qədər aydın təsəvvür yaradır. Məsələn, Mingəçevir materialları əsasında Azərbaycanın ilk orta əsr dulus kürələrini tədqiq edən Q.İ.İone onları forma etibarını ilə üç qrupa bölüb: a) düzbucaqlı formalı kürələr; b) ellips formalı kürələr; v) dairəvi formalı dulus sobaları. Bunlardan da ellips, qismən də düzbucaqlı formalı dulus kürələri daha çox yayılmışdır. Düzbucaqlı formalı kürələrin qalıqlarına hələlik daha çox Mingəçevirin sağ sahil ərazisində təsadüf olunub. Mütəxəssislərin fikrincə küp qəbirləri ilə eyni təbəqədə aşkar olunan bu tip kürələrdən eramızdan əvvəl II-I və eramızın I-III əsrlərində geniş istifadə olunub. Əsasən xam torpaqda qazılan xüsusi çalalarda çiy kərpicdən hörülən bu cür kürələrin əksəriyyətinin uzunluğu 4-6, eni isə 2-3 m-dir.

Ellips formalı kürələr tarixən düzbucaqlı formalı kürələrdən daha sonra meydana gəlib. Arxeoloji tədqiqatlar zamanı onların ən geniş yayılmış nümunələrinə Mingəçevirdə – Kürün sol sahilində, 2 və 3 sayılı yaşayış sahəsində təsadüf olunub (26, 57-58). Ellips formalı kürələr tikilərkən küp qəbirləri təbəqəsini kəsdiyini əsas götürərək tədqiqatçılar bu tip kürələrin Azərbaycan ərazisində daha çox III əsrin sonu – IV əsrin əvvəllərindən etibarən yayıldığını güman edirlər (26, 70-71). İçərisindən və ətrafından tapılmış çoxsaylı sikkələr, keramika məmulatı və o cümlədən çıxar qab nümunələri ellips formalı kürələrdən ilk orta əsrlərdə geniş istifadə olduğuna dəlalət edir. Diqqəti cəlb edən odur ki, bir çox yerlərdə düzbucaqlı formalı və ellips şəkilli dulus kürələri yanaşı aşkar edilib. Bu isə o deməkdir ki, yerli ustalar eyni vaxtda həm düzbucaqlı, həm də ellips formalı dulus kürələrindən istifadə ediblər.

Ellips formalı kürələr həcm etibarını ilə düzbucaqlı formalı kürələrdən xeyli böyük olmaları ilə diqqəti cəlb edir. Bu cür kürələrin əksəriyyətinin uzunluğu 6-8, eni isə 3-4 m təşkil edir (26, 78). IV əsrdən başlayaraq dulus kürələrinin formaca təkmiləşməsi, xüsusən də onların həcmcə böyüməsi hər şeydən öncə istehsalın miqyasının genişlənməsi ilə izah olunmalıdır. Zaman keçdikcə quruluş etibarını ilə daha təkmil olan ellips formalı kürələr nisbətən arxaik olan düzbucaqlı formalı dulus kürələrini sıxışdıraraq daha geniş ərazilərdə yayılıb. Azərbaycanın demək olar ki, bütün ilk orta əsr və orta əsr abidələrində ellips formalı dulus kürələrinə təsadüf olunması buna sübutdur (6, 31-39).

Dulus kürələrinin təşəkkülü ilə bağlı tədqiqatçılar müxtəlif rəydədirlər. Bu problemlə məşğul olmuş V.F.Qaydukoviç hesab edir ki, dulus kürələri təqribən e.ə. III-II minilliklərdə Mesopotamiyada meydana gəlib və yalnız müəyyən tarixi dövrdən sonra digər ərazilərdə, o cümlədən Avropada və Orta Asiyada yayılıb (24, 77-78). Azərbaycan ərazisində ilk dulus kürələri II Kültəpənin VII tikinti qatında aşkar edilib (15, 262). Əliköməktəpə və Çalağantəpədə isə yerli sakinlərin hələ eneolit dövründən başlayaraq mükəmməl dulus kürələrindən istifadə etdikləri müəyyənləşdirilib (31, 48). Bitdili və Mingəçevirdə aparılan tədqiqatların nəticələri də dulus kürələrinin yayılma ərazisinin və inkişaf dinamikasının öyrənilməsi baxımından mühüm

əhəmiyyət kəsb edir (15, 262). Əfsuslar olsun ki, geniş ərazilərdə əsaslı arxeoloji tədqiqatlar aparılmasına və bir sıra əhəmiyyətli tapıntılar əldə olunmasına baxmayaraq, dulus kürələrinin təşəkkülü ilə bağlı fikirlərdə demək olar ki, əsaslı bir dəyişiklik baş verməmişdir. Halbuki, hələ keçən əsrin 50-ci illərində Mingəçevirdə arxeoloji tədqiqatlar zamanı mütəxəssislərin diqqətini cəlb edən bir sıra məqamlar V.F.Qaydukeviçin dulus kürələrinin təşəkkülü ilə bağlı fikrinə tənqidi yanaşmaq üçün əsas verirdi. Məsələn, Q.İ.İonenin qənaətinə görə Mingəçevir kürələrinin odluq hissəsi öz quruluşuna və ayrı-ayrı hissələrinin konstruksiyasına görə Yaxın Şərq, daha doğrusu, qədim Vavilyon kürələrindən xeyli dərəcədə fərqlənir (26, 55). Bu isə, bütövlükdə, Azərbaycan ərazisində aşkar edilmiş təkmilləşmiş formalı dulus kürələrinin təşəkkülünün mexaniki surətdə hər hansı bir kənar mərkəzlə əlaqələndirilməsi fikrini şübhə altına alır. Bununla da, dulus kürələrinin təşəkkül ərazisi ilə bağlı ikinci bir ehtimal üçün əsas yaranıb. Q.İ.İone çox böyük tərəddüd altında olsa belə güman edirdi ki, IV-VIII əsrlərdə Mingəçevirin sol sahil ərazilərində geniş istifadə edilən dulus kürələri Kürün sağ sahilindən məlum olan və öz dövrünə görə keramika məmulatı istehsalının kütləviliyindən, habelə yüksək texniki və texnoloji səviyyəsindən xəbər verən daha qədim kürələrin təkmilləşdirilmiş nümunələridir (26, 55).

Mütəxəssislər belə hesab edirlər ki, dulus kürələrinin təkmilləşmiş formaya gəlib çatması uzun bir tarixi proses keçmişdir (35, 50). Xatırladaq ki, Mingəçevir ərazisində əldə olunmuş ən qədim keramika nümunələri e.ə. II minilliyə aiddir. Hansı ki, Q.İ.İonenin fikrincə həmin nümunələrin xeyli qismi bir sıra xüsusiyyətlərinə görə Yaxın Şərq və Orta Asiya materiallarından əsaslı surətdə fərqlənir. Deməli, həmin materialların bilavasitə Şərq təsiri əsasında təşəkkül tapdığını söyləmək olmaz. Bu isə, Şərqdən savayı digər mədəni mərkəzin də olduğuna dəlalət edir. Bizcə, belə bir mərkəz yalnız və yalnız Azərbaycan ola bilərdi. Yuxarıda dulus çarxının meydana gəldiyi ərazilərdən bəhs edərkən bu məsələyə toxunmuşduq. Bir daha təkrar etmək istərdik ki, kütləvi şəkildə istehsal edilən, məişət və təsərrüfatda geniş istifadə olunan nəfis və keyfiyyətli saxsı məmulatı heç bir halda hansısa kənar istehsal mərkəzlərindən gətirilə bilməzdi. Təsəvvür edin, son 50-60 il ərzində Azərbaycan ərazisindəki bir çox abidələrdə e.ə. III-II minilliklərə aid külli miqdar yüksək keyfiyyətli nəfis keramika məmulatı aşkar edilərək tədqiq olunub. Həmin məmumat sözsüz ki, kürələrdə bişirilib. Bu cür dulus kürələrinin hələlik tapılmaması o demək deyildir ki, həmin məmulat hansısa kənar mərkəzlərdən gətirilib. Bir sözlə, dulus çarxı kimi, ilk dulus kürələrinin də məhz Azərbaycan ərazisində meydana gəldiyini düşünmək üçün yetərli əsaslar mövcuddur.

Keramika məmulatının keyfiyyəti xeyli dərəcədə bişmə prosesinin təşkilindən asılıdır. Yəni, dulusçu usta tərəfindən hazırlanmış ən nəfis gil əşya belə normal bişmədikdə zay məhsula çevrilə bilər. Arxeoloji axtarışlar zamanı tez-tez bu cür nümunələrə rast gəlmək mümkündür. Tanınmış mütəxəssis A.V.Saykonun fikrincə hər bir saxsı qab nümunəsinin normal bişirilməsi həm temperatur rejimindən, həm də bişmə prosesinin davamiyyət müddətindən bilavasitə asılıdır (35, 50). Uzunmüddətli təcrübələr əsasında mütəxəssislər belə bir qənaətə gəliblər ki, dulus kürələrində temperatur 400 dərəcəyə çatdıqda gil-palçıq kütləsi artıq keramikaya çevrilir. Hərərət 1000 dərəcəyə çatdıqda isə artıq keramika özü də əriməyə başlayır (22, 108). Təbiidir ki, odun və ya kömür yandırmaqla kürələrdə hər zaman belə yüksək temperatur almaq asan məsələ deyildi. Odur ki, keramika məmulatı içərisində normal

bişməyən nümunələrə bişib ötən nümunələrdən daha çox təsadüf edilir. İ.A.Bulavino görə kürədə temperatur 700 dərəcəyə qalxanadək dulus məmulatının saxsısı yüksələn xətlə möhkəmlənir. Temperatur rejimi 700 dərəcədən 800 dərəcəyədək qalxanda məmulatın möhkəmliyi yenidən azalır. Elə ki, hərarət 800 dərəcədən yuxarı qalxdı, yenidən bərkimə prosesi gedir (23, 54).

Təbiidir ki, iri və qalın divarlı qablarla müqayisədə nisbətən kiçik və nazik divarlı qabların normal bişməsi üçün fərqli temperatur rejimi tələb olunur. Odur ki, bu növ qablar adətən ayrı-ayrı kürələrdə bişirilirdi. Yaxud da dulusçu ustalar məmulatı kamerada elə qablaşdırırdılar ki, iri və qalın divarlı əşyalar hərarətin azlığından, kiçik və nazik divarlı qablar isə əksinə, hərarətin çoxluğundan keyfiyyətsiz hala düşməsinlər.

İlk orta əsr abidələrindən məlum olan zəngin keramika məmulatı içərisində saxsısının rəngi qırmızı, ağ, boz və ya qara rəngli olan nümunələrə tez-tez rast gəlinir. Bəzən eyni abidədə, eyni kürədə hətta eyni çeşidli qablar içərisində müxtəlif rəngli nümunələrə təsadüf olunur. Bu cür rəng müxtəlifliyi bizcə sadəcə olaraq kürədəki temperatur rejimi və bişmə prosesinin davamiyyəti ilə izah olunmalıdır. Əfsuslar olsun ki, bəzi tədqiqatçılar məsələnin mahiyyətinə varmadan müxtəlif mülahizələr söyləmişlər. Məsələn, Q.K.Nioradze (32, 216), V.A.Skinder (36, 21-81) və M.O.Yuşkeviç (42, 25) saxsı qabların bişirildikdən sonra qara rəng almasını onların gilinin tərkibi ilə əlaqəli olduğunu ehtimal edirlər. Məsələn, V.A.Skinder ilk tunc dövrünə aid nümunələr üzərindəki kimyəvi analizlərinə əsasən saxsı qabların qara rəng almasını onların gilinin tərkibində dəmir oksidinin, Q.K.Nioradze isə dəmir oksidi ilə yanaşı üzvü və qeyri üzvü maddələrin olması ilə əlaqələndirir. Lakin son vaxtlar Azərbaycan MEA Geologiya İnstitutunun əməkdaşları tərəfindən aparılmış kimyəvi analizlər nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, keramika məmulatlarının rənginin müxtəlifliyi heç də onun kimyəvi tərkibinin müxtəlifliyi ilə əlaqədar deyildir. Xatırladaq ki, tunc dövrünə aid qara rəngli qabları tədqiq edən Z.P.Maysuradze də gilinin tərkibində dəmir oksidi olmasının saxsı qablar bişirilərkən onların rənginə təsir etmədiyini bildirir (30, 156). M.O.Yuşkeviçə görə isə tərkibində dəmir oksidinin olub-olmaması ilə saxsı qablar qara deyil, əksinə müxtəlif rəngli olur (42, 25). Türk tədqiqatçısı Nuru Paşa qədim keramikanın qara rəngdə olmasını bişmə zamanı odun və tüstünün dulusçu ustalar tərəfindən məharətlə nizamlanması nəticəsində mümkün olduğunu ehtimal edir (14, 49). N.İ.Rzayev və Q.K.Nioradze isə bəzi keramika nümunələrinin qara rəngdə olmasını tüstü faktoru və yaxud da məmulatın xüsusi şəraitdə (?) bişirilməsi ilə əlaqədar olduğunu istisna etmirlər (32, 217; 34, 205). Azərbaycanın ilk orta əsr keramikasının əsas tədqiqatçılardan olan A.Ş.Orucov qara rəngli keramika ilə bağlı Nuru Paşanın, Q.K.Nioradzenin, N.İ.Rzayevin, xüsusilə də, Z.P.Maysuradzenin mülahizələrinin daha inandırıcı olduğunu bildirir (14, 48-50). Yuxarıda deyilənlərdən fərqli olaraq qədim keramikanın əsas tədqiqatçılarından olan P.S.Uvarova ayrı-ayrı saxsı qabların qara rəngdə olmasını onların kifayət qədər bişməməsi ilə əlaqələndirmişdir (14, 48; 39, 74). O, nisbətən qədim dövrə aid keramika nümunələrinin çoxunun qara rəngdə olmasını həmin dövrdə təkmilləşmiş dulus kürələrinin olmaması və məmulatın sobalarda bişirilməsi ilə izah etmişdir. Fikrimizcə, bu mülahizə üzərində dayanmağa və onu bir qədər də inkişaf etdirməyə dəyər. Problemin izahına əvvəlcə praktiki baxımdan yanaşmaq istərdik. Məsələn, Şəkidə fəaliyyət göstərən kərpic zavodunda gün ərzində təqribən 10000 ədəd müxtəlif

çeşidli kərpic istehsal olunur. Eyni torpaqdan və eyni şəraitdə istehsal olunan kərpiclər əsasən qırmızı rəngdə olsa da, içərisində tək-tək ağ, boz və ya qara rəngli nümunələrə də təsadüf edilir. Bu ümumi istehsalın çox cüzi bir hissəsini təşkil edir. Mütəxəssislərin fikrincə bəzi kərpiclərin qara və ya boz rəngdə olması onların lazımınca bişməməsindən xəbər verir. Ağ rəngli nümunələr isə məmulatın bişərək ötdüyünə dəlalət edir.

İndi gəlin, tarixi ardıcılığa nəzər salaq. Məsələn, I Kültəpədən məlum olan neolit dövrü keramikası saman qatışıqı olan və pis yoğrulan gildən bişirilib. Əsasən qırmızımtıl rəngli banka tipli qablarla təmsil olunur (17, 157-168). Eneolit dövrü abidələrindən aşkar edilən dulusçuluq məmulatının hazırlanma və bişirilmə texnologiyasında müəyyən inkişaf olduğu nəzərə çarpır. Tapıntılar içərisində kasa və banka tipli qablarla yanaşı, küpə, badya və çəlləkvari qablar çoxluq təşkil edir (15, 261). Kür-Araz mədəniyyəti dövründə dulusçuluq ev sənəti çərçivəsindən çıxaraq ixtisaslaşmış istehsal sahəsinə çevrilir. Məmulatın hazırlanmasında keyfiyyət dəyişiklikləri daha artıq hiss olunmağa başlayır. Keramikadakı simmetriklik həm də qabların divarlarının eyni qalınlıqda olmasında özünü göstərir. Saxsı qabların səthi əksər hallarda anqobla örtülür. Bişmə prosesi ilə bağlı problemlər isə yenə də qalmaqdadır. Lakin tunc dövrünün ortalarından etibarən artıq bu sahədə də inkişaf olduğu nəzərə çarpır. Bunun da ən bariz nümunəsi nazikdivarlı qabların meydana gəlməsidir. Tədqiqatçıların müşahidələrinə əsasən Kür-Araz mədəniyyətinin ilkin mərhələsində boz və çəhrayı rəngli, orta mərhələsində boz, qara və çəhrayı rəngli, son mərhələsində isə qara və boz rəngli keramika çoxluq təşkil edir. Dəmir dövrü materialları içərisində qara rəngli nümunələr azalır, qırmızı rəngli keramika isə üstünlük təşkil edir (15, 262). Qırmızı rəngdə olan antik dövr keramikası həm hazırlanma, həm də bişirilmə texnologiyası baxımından əvvəlki dövrə materiallarından özünün yüksək keyfiyyəti ilə fərqlənir. Nəhayət, ilk orta əsrlər dövründə dulusçuluq məmulatının hazırlanma texnologiyasında müəyyən tənəzzül müşahidə olunsada, bişirilmə texnologiyası baxımından daha artıq inkişaf hiss olunur. Yəni, antik dövrdə olduğu kimi, ilk orta əsrlərdə də əvvəlki tarixi dövrlərdən fərqli olaraq bişirildikdən sonra saxsısı qırmızı rəng alan keramika məmulatı üstünlük təşkil edir. Hansı ki, sonrakı tarixi dövrdə bu tendensiya daha da möhkəmlənir.

Fikrimizcə, keramika nümunələrinin qara rəngdə olmasının tüstü faktoru ilə əlaqələndirilməsi ümumiyyətlə ciddi məntiqə əsaslanmır. Ona görə ki, bütün növ kürələrdə yüksək hərarət tüstü ilə müşayiət olunur. Bu, sobalara da, ikiyaruslu kürələrə də aiddir. Və yuxarıda artıq qeyd edildiyi kimi, eyni kürədə bişirilən məmulat içərisində böyük miqdarda qırmızı rəngli keramika ilə yanaşı, tək-tək də olsa qara, boz və ya ağ rəngli nümunələrə də təsadüf olunur. Deməli, bu, nə tüstü faktoru, nə də gilin tərkibindəki bu və ya digər qatışıqın olması ilə əlaqədar deyildir. Bizcə, bu, sadəcə olaraq məmulatın bişmə dərəcəsi ilə əlaqədardır. Bu isə bilavasitə kürədə temperaturun səviyyəsindən və bişmə prosesinin davam etdiyi müddətdən asılıdır. Yəni, hansısa qab lazımı dərəcədə bişmədikdə onun rəngi qara və ya boz olur. Əksinə, bişərək ötdükdə məmulat ağ rəng alır.

Mütəxəssislərin fikrincə, kürədə temperatur rejimi dəyişdikcə keramika məmulatının tərkibindəki birləşmələr də parçalanır, yeni birləşmələr yaranır və s. (37, 78) Bütün bunlar isə sözsüz ki, məmulatın rənginə də təsir edir. Bu, sırf kimyəvi proses olduğundan və kimyəgərlər tərəfindən yetərincə tədqiq olunduğundan onun üzərində

geniş dayanmağa lüzum görmürük.

Saxsı qabların qırmızı rəngdə olması onların normal bişirdiydən xəbər verir. Bu məntiqlə yanaşdıqda, təbiidir ki, eneolit və ya tunc dövründə istifadə olunan ocaq və soba tipli kürələrdə kifayət qədər yüksək hərarət almaq qeyri mümkün idi. Elə bu səbəbdən də həmin dövr məmulatı yetərinə bişmədiyindən boz və ya qara rəng alırdı. Bu mənada antik və ilk orta əsrlərə aid keramika məmulatı içərisində qara və boz rəngli nümunələrin azlıq təşkil etməsi başa düşüləndir. Yəni, təkmilləşdirilmiş dulus kürələrində (ikiyaruslu kürələr nəzərdə tutulur) məmulat yüksək temperatur altında əsasən normal bişirildiyindən yaxşı bişməyən (qara və ya boz), yaxud da bişərək ötən (ağ) nümunələrə tək-tək hallarda təsadüf olunur. Bu isə təkmilləşdirilmiş dulus kürələrinin meydana gəlməsinin bütövlükdə keramika istehsalının inkişafında xüsusi mərhələ olduğundan xəbər verir. Dulusçuluq sənətində baş vermiş keyfiyyət dəyişikliyi daha çox dəmir dövrünün sonu, xüsusən də erkən antik dövrün əvvəllərinə aid materiallarda tam aydınlığı ilə izləmək mümkündür. Müxtəlif regionlara və müxtəlif dövrlərə aid çoxsaylı arxeoloji materialların təhlili və tədqiqi məhz bu cür düşünməyə əsas verir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev Qəhrəman. Tunc və ilk dəmir dövründə Naxçıvanın Şərqi ölkələri ilə iqtisadi-mədəni əlaqələri // *Azərbaycan arxeologiyası*. 2001, №1-4.
2. Axundov A.A. «Kür» sözünün etimologiyası haqqında. // *ADU-nun Elmi əsərləri*, 1956, №10.
3. Aşurov S.H. Naxçıvanın ilk tunc dövrü keramikası. Bakı: Nafta-Press, 2002.
4. *Azərbaycan tarixi: 7 cildə, II c.*, Bakı: Elm, 1998.
5. Cəbiyev Q.C. Nizami yaradıcılığında dulusçuluğa dair motivlər. Nizami Gəncəvi almanaxı. İkinci kitab. Bakı: Elm, 1991.
6. Cəbiyev Q.C. *Azərbaycan keramikası*. Bakı: Elm, 2003.
7. Əhmədov Q.M. *Azərbaycanın şirsiz saxsı məmulatı*. Bakı: Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1959.
8. Əhmədov Q.M., Qədirov F.V. 1971-ci ildə Qəbələ şəhərinin Qala hissəsində aparılan arxeoloji qazıntıların hesabatı. AMEAAEİ-nin elmi arxivi, iş №21.
9. Göyüşov R.B. I-X əsrlərdə Qəbələ şəhərinin dulus məmulatının inkişaf mərhələləri / *Azərb. SSR EA Məruzələri*, 1963, XIX c., №12.
10. Göyüşov R.B. Dulusçuluq sənətində gil qabların anqoblanması üsulu haqqında. *AMM*, VI c., Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1965.
11. Göyüşov R.B. Qəbələ şəhəri gil qabların hazırlanma üsulu // *Azərb. SSR EA Xəbərləri*, ict. elm. ser. 1965, №2.
12. Qaziyev S.M. *Mingəçevirin küp qəbirləri albomu*. Bakı: Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1960.
13. Nuriyev A.B. *Qafqaz Albaniyasının şüşə məmulatı və istehsalı tarixi*. Bakı: Elm, 1981.
14. Orucov A.Ş. *İlk orta əsrlərdə Azərbaycanda dulusçuluq*. Bakı: Elm, 1989.
15. Seyidov A. *Naxçıvan e.ə. VII-II minilliklərdə*. Bakı: Elm, 2003.
16. Vahidov R.M. *Mingəçevir III-VIII əsrlərdə*. Bakı: Elm, 1961.
17. Абибуллаев О.А. Некоторые итоги изучения холма Кюльтепе в Азербайджане. // *СА*, 1963, №3.

18. Атаев Д.М. Нагорный Дагестан в раннесредневековье М.: Наука, 1963.
19. Ахундов Т. Материалы к изучению переднеазиатской миграции на Кавказ / Археология, этнология, фольклористика Кавказа. Баку: Нурлар, 2005.
20. Бобринский А.А. К изучению гончарного круга на территории СССР // СА, 1961, №2.
21. БСЭ, III издание, 30 томах, Т.7, М.: Советская энциклопедия, 1972.
22. Брей У., Трейн Д. Археологический словарь. М.: Прогресс, 1990.
23. Булавин И.А. Теплотехника в тонкой керамике. М.: Наука, 1938.
24. Гайдукевич В.Ф. Керамическая обжигательная печь Мунчек-Таре // КСИ-ИМК, вып. XXVIII, 1959.
25. Гулиев Ф. Урукская керамика Южного Кавказа / Археология, этнология, фольклористика Кавказа. Баку: Нурлар, у: 2005.
26. Ионе Г.И. О гончарных обжигательных печах из Мингечаура / МКА, т. II, Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1951.
27. Ионе Г.И. Керамическое производство древнего и средневекового Азербайджана. НАИИНАА, дело №3989.
28. Керамика и стекло древней Тмутараками. М.: Изд-во АН СССР, 1963.
29. Левиатов В.Н. Керамика Старой Гянджи. Баку: Изд-во Аз.ФАН, 1940.
30. Майсурадзе З.П. Технические способы художественного украшения черных и серых сосудов грунтовых погребений Самтаврского некрополя в Мцхете. Сообщ. АН Груз. ССР, т. XVIII, 1957, №1.
31. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Баку: Элм, 1987.
32. Ниорадзе Г.К. Земо-Авчальское погребение // Вестник Музея Грузии. Т. IV, Тбилиси: 1955.
33. Рзаев Н.И. Художественная керамика Кавказской Албании. Баку: Элм, 1964.
34. Рзаев Н.И. Искусство Кавказской Албании. Баку: Элм, 1976.
35. Сайко Э.В. Техника и технология керамического производства Средней Азии в историческом развитии. М.: Наука, 1982.
36. Скиндер В.А. Опыт археологической разведки. Пятигорск: (Б.и.) 1906.
37. Теймиров Г.С. Физико-химическое исследование механизма гидатции и длительного твердения глиногипса. Дис. ... канд. хим. наук. Баку, 1980.
38. Толстов С.Г. Древний Хорезм (опыт историко-археологического исследования). М.: Изд. МГУ, 1948.
39. Уварова П.С. Могильники Северного Кавказа / Материалы по археологии Кавказа, вып. VIII, М.: 1960.
40. Хинку Н.Г. Гончарное производство славян Молдавии VI – начала IX веков // Изв. Молдовского филиала АН СССР, 1960, №4.
41. Худяков Н.С. Вооружение средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии. Новосибирск, Наука, 1986.
42. Юшкевич М.О. Технология керамики. М.: Промстройиздат, 1955.

Jabiyev G.J.

**ON SOME QUESTION OF HISTORY AND TECHNOLOGY
OF CERAMIC PRODUCTION IN AZERBAIJAN**

S U M M A R Y

The paper advances new considerations on some questions of history and technology of ceramic production in Azerbaijan. It is reported that Azerbaijan as well as Mesopotamy and Iran is one of the lands where potter`s mashine – tool was early made. The author assumes that varios colours of ceramic samples of different times and different production centres including black ceramics as well. Are directly connected with duration of burning process of product and regime of temperature.

Джабиев Г.Дж.

**О НЕКОТОРЫХ ВОПРОСАХ ИСТОРИИ ПРОИЗВОДСТВА И
ТЕХНОЛОГИИ КЕРАМИКИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ**

Р Е З Ю М Е

В статье выдвигаются новые версии об истории производства и технологии керамики в Азербайджане. Наряду с Месопотамией и Ираном Азербайджан относится к территории, где еще в глубокой древности возник гончарный круг. Предполагается также, что в различные периоды и в различных производственных центрах от длительности процесса варки, температурного режима зависел цвет керамики. С этой точки зрения, не составляет исключение и черная керамика.